

LENKŲ-JOTVINGIŲ ŽODYNĖLIS?

(Tęsinys)

Iš fonetikos ypatybių, be jau aptartų nevienodų baltų *ei refleksų (žr. prie *brid*), vakarų baltams (sembams) būdingų *ē virtimo ī (žr. *fid*), trumpojo *i* platinimo (žr. *ef*), priebalsio *s* buvimo vietoj *š* (žr. *aktif*), o *z* – vietoj *ž* (žr. *gindi*), da liai rytų baltų būdingos *k* palatalizacijos (žr. *cit*), dar nurodytinas baltų *ā išlaikymas, pvz., *arf* ‘dūmas’ (: *óras*), *kaj* ‘koja’, *nafif* ‘nosis’, greičiausiai ir *a(d)os* ‘oda’, *(m)ate* ‘motina’ (bet *lukaf* ‘lokys’, 3. praet. *ejo* ‘ėjo’, g. sg. *mano* ‘mano’). Baltų *ā ir *ō nesuplakti į vieną, plg. *dodi* ‘duoti’, *duo* ‘du’, *kuo* ‘šuo’, matyt, ir *tuolif* ‘velnias’, *wikruoti* ‘gyventi?’.

Apie morfologiją sunku ką spręsti. Žodžiai dažnai užrašyti be galūnių. Vardažodžių *ō* kamieno n. sg. galūnė rašoma dvejopai: *-as* ir *-os*, pvz., *baltaf* ‘baltas’, bet *wirof* ‘ponas’. Tačiau anuomet lenkai dažnai lietuvių galūnę *-as*, net asmenvardžių, rašydavo *-os*⁶. Vartotos ir sutrumpintos formos be *-a-*, pvz., *birf* ‘beržas’, *senf* ‘senas’, *tewf* ‘tėvas’. Vardažodžių *iĵō* kamieno galūnė rašoma *-is* (pvz., *adlif* ‘erelis’), *ā* kamieno – *-a* (pvz., *wałda* ‘kalba’), *ē* kamieno – *-e* (pvz., *egle* ‘eglė’), *i* kamieno – *-is* (pvz., *dontif* ‘dantis’), *u* kamieno – *-us* (pvz., *Pjarkuf* ‘Perkūnas’). Sunkiau nustatyti priebalsinių kamienų nominatyvo galūnę, plg. *akmi* ‘akmuo’, *kuo* ‘šuo’.

Lyginant su lietuvių kalba, atskirų linksniavimo tipų nominatyvo galūnės gero kai „maišomos“, pvz., *lukaf* ‘lokys’, *dinf* ‘diena’, *miſzta* ‘miškas’, *raude* ‘raudonas’, *upa* ‘upė’, *iaunif* ‘jaunas’, *kauni* ‘kalnas’.

Problema sudaro daiktavardžiai su galūne *-o* (gal iš baltų *-a*?), kurių bent dalis turi slavų kalbose bevardės giminės atitikmenis (jei ne etimologinius, tai bent semantinius), pvz., *ziro* ‘ežeras’ (: 1. *jeziro*, r. *ożepo*), *mejdo* ‘medis’ (plg. 1. *drzewo*), *puro* ‘bala, pelkė, klampynė’ (1. *bagno*). Dar plg. *dumo* ‘tamsu, 1. ciemno’, bet *wifa* ‘viskas, visa, 1. wszystko’, *łaba* ‘labai’. Kiti pavyzdžiai su *-o*: *karo* ‘kova, 1. walka’, *mejdo* ‘mergina’, *mełno* ‘juodas’ (įrašyta bevardės giminės forma?), *seno* ‘miegas, sapnas, 1. sen’, *zirgo* ‘arklys’ (: *żirgas*), *žuwo* ‘žuvys, 1. ryby’ (daugiskaitos forma?).

Nom. pl. galūnę *-ai* rodo *barnaj* ‘vaikai’ (: *bėrnas*). Dar plg. *łibaj* ‘lūpos’. Šiaip dažnai rašoma *-i*, pvz., *laugi* ‘plaukai’, *guti* ‘kryžiuočiai’ (: *gudai*), *drygi* ‘Maskvos

⁶ Zinkevičius Z. Lietuvių antroponimika. – V., 1977, p. 99.

kunigaikštystės gyventojai', *pefi* 'galvijai' ir *augi* 'akys'. Greičiausiai nom. pl. galūnė -ys turi skaitvardžiai *geptif* 'septyni', *aktif* 'aštuoni'. Plg. *trif* 'trys'.

Užfiksuotos tokios įvardžių formos: *af* 'aš', *tu* 'tu', *ef* 'jis', *man* 'man', *mano* 'mano', *m...tar* 'mūsų', *patf*, f. *pati* 'pats, -i', *taf* 'tas', *kit* 'kas', *cit* 'kitas', *wifa* 'viskas, visa'. Tokie skaitvardžiai: *anf* 'vienas', *duo* 'du', *trif* 'trys', *teter* 'keturi', *pank* 'penki', *sziasz* 'šeši', *geptif* 'septyni', *aktif* 'aštuoni'. Dar plg. *andar* 'kitas, antras, 1. drugi'.

Iš veiksmažodžio formų – daugiausia bendratys. Jos baigiasi -ti arba -t, pvz., *giwatti* 'gyventi', *emt* 'imti'. Vietoj *t* dažnai rašoma *d*, pvz., *dodi* 'davinėti, duoti', *piaud* 'pjauti'. Bendračių struktūra dažnai skiriasi nuo lietuviškos ir kitų baltų kalbų (gali būti iškraipymų). Daug nepriesaginių bendračių: *ajgd* 'baigti', *augd* 'augti', *degt* 'deginti, degti', *dodi* 'davinėti, duoti', *ejd* 'vaikščioti' (: *eiti*), *emt* 'imti', *ezd* 'valgyti' (: *ėsti*), *gemd* 'gimdyti', *gindi* 'žinoti', *guld* 'gulėti' (: *gulėti*), *laud* 'laukti', *laudt* 'plaukioti' (: *plaūkti*), *mact* 'žiūrėti', *mort* 'mirti', *piaud* 'pjauti', *pramind* 'atminti', *fibd* 'ieškoti' (: *siekti?*), *fid* 'sėdėti', *skraid* 'bėgioti' (: *skraidyti, skriėti*), *flaubd* 'miegoti' (: *šliaūpti?*), *flibd* 'slėpti', *terd* 'gerti', *tibt* 'tikėti, pasikliauti' (: *tikti*), *turd* 'turėti', *wuld* 'norėti' (: *viltis*).

Su priesaga -ā- (lie. -oti) gali būti: *giwatti* 'gyventi' (: lie. *gývoti*), *miłdat* 'mylėti', *narfad* 'mesti, mėtyti', *pratat* 'galvoti, maštyti'. Priesagą -ō- (lie. -uoti) turi *wikruoti* 'gyventi?', o -ē- (lie. -ėti) – *hirdet* 'klausyti'. Pastarosios priesagos (-ē-) nelengva atskirti nuo -ī- (lie. -yti), nes žodynėlio kalboje baltų ē kartais verčiamas ī. Pateikiami pavyzdžiai: *dainid* 'dainuoti' (plg. la. *dainēt, daiñēt*), *radid* 'dirbti' (: serbų *ráđiti*), *taurit* 'sakyti, tarti' (: lie. *tarýti*), *wajrid* 'verkti', *zurdit* 'matyti'.

Iš asmenų formų užfiksuotos tik šios: 1. sg. praes. *irm* 'esu', impers. *wa...* 'reikia', 3. praet. *ejo* 'ėjo', *wał* 'buvo' (? '1. bylo', gali reikšti ir 'buvę'), 1. sg. fut. *buf* 'būsiu', 2. imp. *pasauk* 'pasakyk' (čia *k* šakninis), *faspriziz(a?)* 'prispausk'.

Prieveiksmiai bei dalelytės: *anti* 'tik, tiktai, vos tik?', *auchf* 'aukštyn', *auli* 'vėlai', *bat* 'bet', *buni* 'gerai', *daug* 'daug', *gefi* 'galima', *je* 'taip pat', *kajfi* 'tyliai', *kalđi* 'šalta', *kandi* 'kam, kodėl', *kar* 'kas, ko, 1. co', *maiaf* 'tad, taigi (daugiau?)', *rekti* 'tiesiai', *fik* 'kiek', *spot* 'paskui, vėliau', *tarmi* 'karšta', *tik* 'tik, tiktai'.

Prielinksniai: *an* 'ant, į, 1. na, do', *ii* 'į, 1. w, do', *par* 'per, 1. przez', *pasf* 'šalia, greta, pas, 1. obok', *praf* 'prieš, priešais, 1. przeciw', gal ir *sjale* 'be?'.

Žodžių daryboje pavartoti tokie priešdėliai:

au-(?): *aucima* 'kaimas, sodžius' (jei iš **au-kiem-*), *auli* 'vėlai' (: pr. *aulāut* 'mirti?');

pa-: 2. imp. *pasauk* 'pasakyk' (: *pašaũkti*);

pra-: *pramind* 'atminti' (: *pramiñti*);

sa-: *faspriziz(a?)* 'prispausk' (vietoj *su-*).

Dalis žodynėlio leksemų – bendros visoms trims baltų kalboms, t. y. turinčios (ar turėjusios) identiškus atitikmenis lietuvių, latvių ir prūsų kalbose. Tokiais

laikytini žodžiai: *ate* 'motina' (jei iš *mātē*), *augd* 'augti', *degt* 'deginti, degti', *dodi* 'davinėti, duoti', *ezd* 'valgyti', *ilg* 'ilga', *kalfa* 'galva' (jei *k, f* vietoj *g, v*), *karo* 'kova', *nakt* 'naktis', *fala* 'saulė', *trif* 'trys', *tu* 'tu', *wifa* 'viskas, visa'.

Į prūsų kalbą bei vakarų baltus orientuoja šios žodynėlio leksemos: *anf* 'vienas', *af* 'aš', *gemd* 'gimdyti' (jei *e* ne iš *i*), *hirdet* 'klausyti' (jei *h* vietoj *k*), *kajli* 'tyliai' (jei sietina su pr. *kails* 'sveikas'), *tarmi* 'karšta' (jei *t* vietoj *g*). Į vakarų baltus orientuoja ir priešdėlis *au-* (jeigu jis slypi žodžiuose *aucima* 'kaimas, sodžius' ir *auli* 'vėlai'), galima daiktavardžių bevardė giminė (*ziro* 'ežeras' ir kt.). Gana prūsiška daugelio žodžių fonetika: vietoj baltų *š, ž* yra *s, z* (žr. prie *aktif, gindi*), prūsams artimi baltų **ei* refleksai (žr. *brid*), *ē* vartimas *ī* (žr. *fid*), trumpojo *i* platinimas (žr. *ef*), galbūt ir *dl* išlaikymas (jeigu *adlif* 'erelis' iš **ardlis*). Beje, nemažą dalį sudaro tokie žodžiai, kurie prūsų ir lietuvių kalbose sutampa ar buvo artimesni, o latvių kalboje labiau atsiskiria, pvz., *dontif* 'dantis', *ejd* 'vaikščioti', *emt* 'imti', *nafif* 'nosis', *nau* 'naujas', *pank* 'penki', *piaud* 'pjauti', *teter* 'keturi', nom. pl. galūnę *-ai* ir kt.

Į rytų baltus orientuoja šios žodynėlio leksemos (turinčios artimesnius atitikmenis lietuvių ir latvių kalbose): *auchf* 'aukštyn', *barnay* 'vaikai', *daina* 'dainelė', *dainid* 'dainuoti', *egle* 'eglė', *garf* 'gandras' (jei iš **garns*), *guld* 'gulėti', *kaj* 'koja', *lawe* 'valtis, laivas', *letf* 'lietus', dat. sg. *man* 'man', *maz* 'mažas', *par* 'per', *patf* 'pats', *puc* 'pelėda', *puro* 'bala, pelkė, klampynė', *ft...r* 'stiprus', *taf* 'šitas', *taud* 'liaudis, žmonės', *tewf* 'tėvas', *tik* 'tik, tiktai', *upa* 'upė'. Dar plg. priešdėlį *sa-*, taip pat baltų *ā* ir *ō* nesuplakimą. Tačiau negalime būti tikri, kad šių kalbos ypatybių neturėjo ir bent dalis vakarų baltų.

Į lietuvių kalbą orientuoja šios žodynėlio leksemos (latvių atitikmenys kitokie arba labiau skiriasi): *ajga* 'pabaiga', *ajgt* 'baigti' (jeigu nukritęs žodžio pradžios *b-*), *baltaf* 'baltas' (dėl galūnės), *bat* 'bet', *cauta* 'kaltė' (jei *au* iš *al*), *daug* 'daug', *ef* 'jis', *gei* 'galima' (jei *e* iš *a*), *gimna* 'giminė' (jei *mn* iš *min*), *gyr* 'neižengiama giria, draustinis' (reikšmė kiek skiriasi), *giwatti* 'gyventi' (dėl lie. *gývoti*), *ii* 'į', *laba* 'labai', *laud* 'laukti', *laudt* 'plaukioti' (jei *l-* iš *pl-*), *laugi* 'plaukai' (jei *l-* iš *pl-*), *miszta* 'miškas' (jei *t* vietoj *k*), *paf* 'šalia, greta, pas', 2. imp. *pasfauk* 'pasakyk', f. *pati* 'pati', *praf* 'prieš, priešais', *puse* 'pušis', *senf* 'senas', *sziasz* 'šeši' (jei *sz-* ne iš *s-*), *terd* 'gerti' (jei *t* vietoj *g*), *ugne* 'ugnis', *žuwo* 'žuvys' (jei *ž* ne vietoj *z*).

Į latvių kalbą orientuoja šie žodžiai: *aif* 'oras' (jeigu *a-* iš *ga-*), *fala* 'mėsa' (jeigu *f* vietoj *k < g*), *lapf* 'lapė', *lelf* 'didelis', *melno* 'juodas', *fini* 'grybai', *wa...* 'reikia' (jei sietina su la. *vajaga*), *walda* 'kalba', *ward* 'žodis', *zaf* 'zuikis'.

Tačiau didelė žodynėlyje užfiksuotos leksikos dalis turi tam tikrų specifinių bruožų, nesančių kitose baltų kalbose. Tų žodžių šaknys paprastai baltiškos arba bent galima jas tokiomis įtarti. Tačiau žodžio struktūra (daryba), reikšmė, neretai ir fonetinės ypatybės, yra skirtingos. Daugiausia yra kitaip padarytų žodžių: *atm* 'obuolys', *anli* 'tik, tiktai, vos tik (?)', *argikaf* 'vaivorykštė', *aucima* 'kaimas, sodžius',

auli 'vėlai', *birf* 'beržas', *dag...f* 'dešinys', *duo* 'du' (sutampa su senesne rytų baltų forma), *iauda* 'sveikata, nuojauta' (gali būti iš *jauta*), 1. sg. praes. *irm* 'esu', *kandi* 'kam, kodėl', *kar* 'kas, ko, 1. co' (jei *r* ne iš *s*), *kraugif* 'varna', *kuma* 'kiaulė' (jei sietina su lie. *kumėlė* ir kt.), *lajcha* 'šviesa', *m...tar* 'mūsų', *maiaf* 'tad, taigi', *mard* 'žmogus', *mildat* 'mylėti', *mort* 'mirti' (jei vokalizmas kaip žodyje *marūs*), *narfad* 'mesti, mėtyti' (jeigu giminingas su lie. *naršyti*), *Pjarkuf* 'Perkūnas', *raude* 'raudonas', *faspriziz(a?)* 'prispausk', *serpine* 'gyvatė', *spila* 'plunksnelė', *fworstif* 'peilis', *tirtif* 'kirvis' (jei *tirt-* ne iš *kirv-*), *tuolif* 'velnias', *waltida* 'sveikata', *weda* 'kelias', *wendorif* 'pilvas', *zil* 'žolė' (jei *i* ne vietoj *a*). Čia reikėtų prisiminti ir tokius vardažodžius, kurie priklauso kitiems kaitybos tipams (dalis gali būti iškraipyti): *a...of* 'oda' (jeigu iš *ados*), *ajki* 'laikas', *cauta* 'kaltė' (jei *-a* ne iš *-e*), *dinf* 'diena', *gimna* 'giminė', *iaunif* 'jaunas', *kauni* 'kalnas', *lukaf* 'lokys', *mifzta* 'miškas', *upa* 'upė' (jei *-a* ne iš *-e*), nom. pl. *geptif* 'septyni', *aktif* 'aštuoni' (greičiausiai galūnė *-īs*). Daug kitokios darybos veiksmažodžio bendračių (aptarta p. 185). Dažnai skirtinga žodžių reikšmė: *arf* 'dūmas', *dumo* 'tamsu', *gerwe* 'gandras', *kit* 'kas', *lauma* 'laimė', *mact* 'žiūrėti', *paud* 'paukštis', *pramind* 'atminti', *fibd* 'ieškoti' (: *siekti?*), *fmakra* 'barzda', *sula* 'skylė', *wiif* 'audra, vėtra', *wikruoti* 'gyventi?', *wirba* 'moteris' (jei sietina su *pāvirpas*, *pavirpė*, greičiausiai lietuvių kalbos prūsizmais), *wirolf* 'ponas', *zurdit* 'matyti'. Pažymėtini etnonimai *drygi* 'rusai' ir *guti* 'kryžiuočiai', kitose baltų kalbose nevirtojami. Dar plg. *Naura* 'Narevo upė'.

Fonetikoje taip pat yra specifinių, kitur neaptinkamų, ypatybių: baltų **ei* virtimas *ij* > *ī* (rašoma *i*, žr. *brid*), savotiški minkštojo *k* refleksai (žr. *cit*), įtariama skirtinga *k*, *g* || *š*, *ž* (> *s*, *z*; žr. *aktif*, *gindi*), galbūt ir *il* || *ul* (žr. *wulks*) distribucija, tam tikrais atvejais žodžio pradžios garsų nukritimas (*ajga* 'pabaiga', *ajgd* 'baigti', *ajki* 'laikas', *ate* 'motina', *laugi* 'plaukai', *laudt* 'plaukioti', *ziro* 'ežeras' – jei ne iškraipymas ar atsirado dėl raidžių išblukimo), galbūt ir *a*, *e* diftongizacija (plg. *taurit* 'sakyti, tarti' : lie. *tarýti*, *mejdo* 'medis'). Atskiri žodžiai iš viso neaiškūs arba sunkiai aiškinami: *aucm* 'gandras', *buni* 'gerai', *laufa* 'valia', *pagif* 'geras', *pikra* 'krūtinė', *fi...ga* 'kraujas', *fjale* 'be' ar 'toks medis, bezas, paprastoji alyva', *wal* 'buvo, buvę'.

Polonizmai žodynyje pastebėti tik trys: *chad* 'namas', *seno* 'miegas, sapnas' ir *wirza* 'žvėris' (?). Tačiau įtariamų vokiškų skolinių yra net 18: *augi* 'akys', *auu* 'vanduo', *ejchol* 'ąžuolas', *flumf* 'gėlė', *hantus* 'ranka', *je* 'taip pat', *libaj* 'lūpos', *mejdo* 'mergina', *monda* 'mėnulis', *nom...f* 'vardas', *paderf* 'tėtė, tėvelis', *platf* 'lapas', adv. *rekti* 'tiesiai', *spot* 'paskui, vėliau', *sterkaf* 'gandras; gervė', *winta* 'vėjas', *wiza* 'pieva', *wurc* 'šaknis'. Vokiečių kalbos įtakai reikėtų priskirti ir dusliųjų || skardžiųjų priebalsių painiojimą. Dažniausiai *t* verčiamas *d*: *ajgd* 'baigti', *andar* 'kitas, antras', *augd* 'augti', *chad* 'namas' (1. *chata*), *dainid* 'dainuoti', *dodi* 'davinėti, duoti', *ejd* 'vaikščioti' (: *eiti*), *ezd* 'valgyti' (: *ėsti*), *gemd* 'gimdyti', *gindi* 'žinoti', *guld* 'gu-

lėti', *iauda* 'sveikata, nuojauta' (jei iš *jauta*), *laud* 'laukti', *laudt* 'plaukioti', *narfad* 'mesti, mėtyti', *paderf* 'tėtė, tėvelis' (vok. *Vater*), *paud* 'paukštis' (: *paūtas*), *piaud* 'pjauti', *pramind* 'atminti', *radid* 'dirbti', *flaubd* 'miegoti', *flibd* 'slėpti', *taud* 'liaudis, žmonės' (: *tautà*), *terd* 'gerti', *turd* 'turėti', *wajrid* 'verkti', *wuld* 'norėti', *zeld* 'geltonas'. Retesnis atvirkščias reiškinytis – *t* vietoj *d*: *guti* 'kryžiuočiai' (: *gudaĩ*), *hantus* 'ranka' (vok. *Hand*), *winta* 'vėjas' (vok. *Wind*). Kitų priebalsių duslinimo bei skardninimo pavyzdžiai: *platf* 'lapas' (vok. *Blatt*), *kalfa* 'galva', *flumf* 'gėlė' (vok. *Blume*; *b* → *p* → *f*); *libaj* 'lūpos' (vok. *Lippen*), *laugi* 'plaukai', *zagf* 'zuikis' (plg. la. *zakis*). Visi šie pavyzdžiai verčia įtarti, kad ta baltų kalba šnekėję žmonės arba bent žodynėlių parašęs asmuo turėjo būti patyrę nemažą vokiečių kalbos įtaką.

Narevo (Bugo dešiniojo intako) pakrantėse bei Polesėje, kaip rodo baltiškios kilmės hidronimai, senovėje gyveno vakarų baltų gentys, kurios buvo, matyt, artimos prūsams. Kryžiuočių šaltiniai į rytus bei pietus nuo Prūsų mini sūduvių (*Sudowia*, *Suderland*, *Sudi...*), jotvingių (*Jettuen*, *Jetwesen*, *terra Jatuitarum...*), dainavių (*Denowe...*) gentis. Jos greičiausiai anuomet sudarė artimų genčių junginį, kuriame vyravo gausiausia ir stipriausia jotvingių gentis. Prie šio junginio, matyt, priklausė ir daugiausia lenkų šaltiniuose minimi *Pollexiani* (*Pollexia*), gyvenę toliausiai į pietus, prie Narevo upės, kur dabar lenkų Podlasie (Polesė). Jų vardas greičiausiai nuo Leko (Elko) upės pavadinimo, taigi lietuviškai galėtų būti vadinami *palėkiais* (*Palekė*).

Istorijos šaltiniuose jotvingių, sūduvių ir kt. vardų painiojimas rodo buvus artimus visų tų genčių ryšius. Matyt, ilginiui gentiniai skirtumai nyko, formavosi vieningas etnosas. Tačiau šaltiniuose dar pasitaiko ir diferenciacijos užuominų. Antai Traidenis vadinosi Jotvingių ir Dainavos didžiuoju kunigaikščiu (Троиденъ ... и прозовется великим кнземъ Ятвезскимъ и Доиновскимъ). Taigi besąlygiškai visų tų genčių tapatinti nereikėtų. Vartojant jotvingių terminą, reikia prieš akis turėti galimas dvi skirtingas jo reikšmes: siauresniąją – jotvingių gentis, ir platesniąją – visas tų genčių junginys. Šiame straipsnyje terminas jotvingiai daugiausia vartojamas platesniąja reikšme.

To genčių junginio užimamo ploto ribas nustatyti nelengva. Rusios ir Lenkijos šaltiniai rodo, kad apie 1264 m. jotvingių, tiksliau palekių, dar tebegyventa bemaž visoje dab. Polesėje, greičiausiai mišriai su slavais. Baltiškios kilmės vietovardžių, ypač hidronimų, yra ir dar toliau į pietus iki Bugo upės, net anapus jos, t. y. Kšnos (kildinama iš vak. baltų **Kirsnā*) ir Muchaveco baseinuose, bemaž iki pat Varšuvos. Tačiau sunku pasakyti, ar tuos vietovardžius paliko šio junginio gentys, ar kokie kiti vakariniai baltai, nepasiekę istorinių laikų.

Apie mums rūpimo genčių junginio kalbos ypatybes daugiausia galima spręsti iš dokumentuose užfiksuotų asmenvardžių ir vietovardžių (pastarųjų dalis ir dabar tebevartojama), taip pat atskirų ypatybių, išlikusių tos teritorijos dabartinių kalbų tarmėse. Tačiau visi tie duomenys tiek skurdūs, kad sunku susidaryti bent apytikrą

ten vartotos baltų kalbos vaizdą. Daugiausia iš šiaurinėje ploto dalyje fiksuotų duomenų linkstama manyti, kad toji kalba buvo artima prūsams: išlaikytas visais atvejais sveikas baltų dvibalsis *ei, vietoj š, ž būta s, z, hidronimijoje paliudytos vakarų baltams būdingos priesagos (ypač -ing-), prūsams artima leksika, pvz., *gail-* ‘baltas’, *kirsn-* ‘juodas’, *garb-* ‘kalnas’, *stab-* ‘akmuo’. Taigi bent šiaurinės gentys turėjo šnekėti prūsams artimu vakarų baltų dialektu. Jeigu vietoj termino *vakarų baltai* vartosime terminą *prūsai*, tai anų jotvingių (šiaurinių) kalbą pagrįstai galima būtų vadinti prūsų tarme. Tačiau toje kalboje turėjo būti ir tam tikrų skirtumų nuo prūsų. Iš lenkų istoriko J. Dlugošo žodžių, jog jotvingių kalba buvusi (pateikiamas vertimas) „labai panaši prūsų ir lietuvių kalboms ir jiems suprantama“, turėtume daryti išvadą, kad toje kalboje turėjo būti ir nemaža bendrų su lietuvių kalba ypatybių. Galbūt iš vakarų baltų jotvingiai kalbos požiūriu buvo patys artimiausi lietuviams.

Tačiau greičiausiai ne visos jotvingių gentys šnekėjo vienodai. Prūsams artimiausios turėjo būti tos, kurios gyveno jų pašonėje. Hieronimo Maletijaus žinomoje knygelėje apie 1562 m. užrašyti sūduvių, kuriuos kryžiuočiai buvo perkėlę į Sembos pusiasalį, atskiri žodžiai ir posakiai iš tikrųjų yra perdėm prūsiški (čia sūduviai galėjo stipriai suprūsėti). Tačiau kitų jotvingių genčių, pvz., palekių, kalba galėjo nuo jų labiau skirtis.

XIII a. pabaigoje didžioji jotvingių žemės dalis (pirmiausia sūduvių) buvo žiauriai nusiaubta ir pavergta kryžiuočių. 1283 m. daugumą gyventojų kryžiuočiai išžudė, kiti buvo išblaškyti arba patys išsikėlė kitur. Net 1600 sūduvių perkelta į Sembą, kur nuo to laiko atsirado vadinamasis „Sūduvių kampas“. Šaltiniuose minima, jog vienas jotvingių būrys, vadovaujamas Skurdo, nepasidavęs kryžiuočiams ir pasitraukęs į Lietuvą.

Nesitikėdami jotvingių žemėje išsilaikyti, kryžiuočiai degino sodybas ir galop kraštą pavertė tam tikra dykra (vok. *Wildnis*, lot. *solitudo*, *dessertum*), kuri turėjo saugoti jų valdas nuo netikėtų lietuvių ar lenkų puolimų. Bet toji dykra, kaip ir kitur Kryžiuočių ir Lietuvos pasienyje, negalėjo būti visai be gyventojų. Joje slapstėsi krikščionys nenorėję jotvingių likučiai, lietuviai ten statėsi tam tikrų įtvirtinimų. Pietiniai teritorijos pakraščiai, ypač Palekė, buvusi toliausiai nuo kryžiuočių, galėjo išlikti ir gausiau gyvenama.

Pasibaigus karams (ypač po 1411 m. Torunės taikos) ir šiam kraštui atitekus Lietuvai, dykra buvo laipsniškai apgyvendinama. Į ją kėlėsi tiek lietuviai, tiek ir Lietuvos valstybėje gyvenę rytiniai slavai (baltarusių protėviai), o iš pietvakarių, nuo Lenkijos pusės, – mozūrai (lenkai). Apgyvendinant dykrą, matyt, pirmieji grįžo į savo tėvynę kryžiuočių išblaškyti jotvingių likučiai. Pažymėtina, kad, praėjus keturiems šimtmečiams, 1860 m. M. Lebedkino atlikto gyventojų surašymo metu net 30929 pietinės Gardino gubernijos dalies (buv. jotvingių žemės) gyventojai užsirašė jotvingiais. M. Lebedkinas pažymi, kad tie „jotvingiai“ kalbą rusiškai (t. y. baltarusiš-

kai) su lietuviškos] tarties [ypatybėmis, [esą stačiatikių tikėjimo, nuo kitų gyventojų skiriasi grubesniais papročiais ir išvaizda.

Lietuviai anksti apgyvendino šiaurinę buvusios jotvingių žemės dalį – Lietuvos Užnemunę, dar neretai vadinamą Sūdumos vardu. Bet daug jų kėlėsi ir toliau į pietus, į jotvingių žemės gilumą. Ilgainiui lietuvių kalbos masyvas ėmė siekti Bebro aukštupį. Didieji kunigaikščiai lietuvių bajorus ir karius kėlė dar toliau prie strateginiu požiūriu svarbesnių vietovių, reikšmingesnių pilių, pagrindinių kelių, upių brastų ir pan., daugiausia ten, kur buvo Lietuvos didikų Gostautų, Radvilų, Glinskių, Sapiegių ir kt. valdos. Tada toli pietvakariuose atsirado daug lietuvių kalbos salų salelių. Daugiausia jų buvo prie Bebro, Sidros, Sokoldos, Narevo ir Bugo upių⁷, pvz., apie Raigardą (plg. lietuviškos kilmės vietovių pavadinimus *Żodziki, Kienstutow Brod* ir kt.), Goniondzą (plg. kaimų vardus *Jaświły, Downary, Mejły, Żodzie...*), Knišinę, Odelską (1492 m. buvo įsteigta katalikų parapija ir tarp klebonui priskirtų valstiečių minimi lietuviai *Moldus, Nyesztha, Naczus* ir kt.) bei Krinkus (minimi valstiečiai *Krystel, Dzieras, Budźwid, Juszkel Wieżgajłowicz* ir kt.), Tikociną, Supraslę, Baltstogę (plg. šio miesto dalies pavadinimus *Dojlidy, Dojnowo*, kaimų vardus *Kojrany, Olmonty, Narejki, Romejki...*), Suražą (plg. kaimus *Trypucie, Litwa, Litewka, Litwiany* ir kt.), Branską, Bielską (plg. kaimus *Kiewłaki, Kojły, Szeszily, Szernie, Szewele, Torule, Żegunie...*), Drogičiną (*Narejki, Tonkiele, Radziwiłłowka, Litwinowicze...*), Kamenecą (*Możejki, Bildejki, Burdzily...*) ir kitur. Visame plote tarp Augustavo kanalo ir Bugo upės, kuris tada administracijos požiūriu buvo valdomas iš Trakų, išliko iki šių dienų daug lietuviškos kilmės mikrotoponimų, ne visais atvejais lengvai atskiriamų nuo senesnių jotvingiškų. Tuos baltiškos kilmės vietų vardus yra rankioję ir tyrę lenkų kalbininkai, ypač M. Kondratiukas ir I. Halicka⁸. Daugiausia tai asmenvardinės kilmės toponimai, pvz., *Butwiłowszczyzna* (: *Bùtvilas*), *Janiszki* (: *Jōnas*), *Jurgelicha* (: *Jurgēlis*), arba padaryti iš lietuviškų fiziografinių terminų, pvz., *Lidzimo* (: *lỳdimas*), *Rojstwo* (: *raistas*), *Krusznia* (: *krūsnis*), *Brosta* (: *brastà*), *Kupscin* (: *kupstýnas*) ir kt.

Čia visur lietuvių įtaka ir lietuvių kalba ėmė silpti maždaug nuo 1520 m., kada šis kraštas administracijos požiūriu buvo atskirtas nuo Trakų ir iš jo sudaryta atskira Polesės vaivadija.

⁷ Iš paskutiniųjų tyrinėjimų apie jotvingių žemės apgyvendinimą minėtina: Wiśniewski J. Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. – *Acta Baltico-Slavica*, 1977, t. 11, p. 7–80.

⁸ Kondratiuk M. Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974; Кондратиук М. Литовские элементы в микропонимии польско-белорусской пограничной полосы. – Балто-славянские исследования 1980. М., 1981, с. 184–190; Halicka I. Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny. – Warszawa, 1976.

Čia gyvenusių lietuvių ir apskritai baltų etnoso pėdsakų išliko ne tik toponimi-joje, bet ir vietos lenkų bei baltarusių kalboje. Su baltų substratu sietinas, pvz., šio krašto lenkų *y* (*by*) virtimas *i* (pvz., *sin*, *ryba* vietoj *syn* 'sūnus', *ryba* 'žuvis'), priebalsio *ch* keitimas *k* ir abiejų painiojimas (pvz., *duk* vietoj *duch* 'dvasia', bet *chlapło* vietoj *klapło* 'prapuolė'), gomurinio *n* tarimas prieš *k*, *g* (lenkai turėjo tik iš nosinio balsio prieš *k*), pasitaikantys žodžio pradžios junginiai *pj-*, *bj-*, *vj-*, *mj-* (vietoj *p-*, *b-...*) ir kt. Iš morfologinių šio krašto lenkų (ir baltarusių) kalbos ypatybių, sietinų su baltų substratu, reikia nurodyti dažną priesagų *-uk*, *-uc* (plg. lie. *-ukas*, *-utis*), *-un* (lie. *-ūnas*; bent pejoratyvinės reikšmės žodžiuose) vartojimą, pvz., *Antúk*, *Stasiúk*, *durniúk*, *Grygúc*, *Pawlukúc* (išlaikoma lietuvių kirčio vieta!), *chichotun* 'žmogus, linkęs juoktis', *drystun* 'kas dažnai viduriuoja' ir kt. Šiaurinėje ploto dalyje daiktavardžių bevardė giminė keičiama moteriškąja. Substratas ryškus ir sintaksėje: nurodytina predikatinė dalyvių su formantu *-(w)szy* vartoseną (pvz., *on był wypiwszy* 'jis buvo išgėręs'), kai kurios lietuviškos konstrukcijos (pvz., *mamie boli ząb* 'mamai skauda danti').

Tačiau ryškiausi lietuvių ir apskritai baltų kalbos pėdsakai išliko leksikoje. Iš lenkų kalbininkų T. Zdancevičiaus, Č. Kudzinovskio, E. Smulkovos ir kt. darbų ima ryškėti sudėtingas šio krašto lenkų leksikos raidos vaizdas. Joje jau konstatuota per pastrečio šimto lietuvių kilmės žodžių, kurių bent dalį galima laikyti lituanizuotais jotvingių kalbos reliktais. Atskirti jotvingių kilmės leksemas nuo lietuviškų nelengva, nes mes palyginti nedaug težinome apie pačią jotvingių kalbą. Suprantama, lietuviškasis skolinių sluoksnius šio krašto slavų kalboje turėjo būti naujesnis, lyginant su jotvingiškuoju. Atskirais atvejais lietuvių kalba galėjo būti tarpininkė, išsaugojusi anuomet beišnykstančios giminingos jotvingių kalbos elementus. Atskiri žodžiai gali būti ir labai seniai patekę į vietos slavų kalbą, galbūt atsinešti iš kitur apgyvendinant šį kraštą, juoba kad pasitaiko tokių, kurie yra vartojami lenkų ir už buvusios jotvingių teritorijos ribų. Tačiau didžiąją baltizmų dalį sudaro gana aiškūs lituanizmai. Jų yra tokios ryškesnės semantinės grupės:

žemdirbystė, pvz., *ortaj* 'artojas', *podrajki* 'padraikos, pagrėbstos', *kupst* 'kupstas, kuokštas, kerai, vaisių kekė' ir kt.

gyvulininkystė, pvz., *gamuła* 'gamulà, karvė be ragu, apykvailis vyras', *poszor* 'pašaras'...

žvejyba, pvz., *krzywuli* 'krivūlis, toks žvejų tinklas', *nerest* 'neřstas', *rac* 'rėtis, retų akių tinklo dalis' ...

augmenija, pvz., *jegla* 'ėglė', *blindzia* 'bliñdė, gluosnio rūšis', *krum* 'krūmas'...

gyvūnija, pvz., *kniwia* 'knývė, pempė', *ropuze* 'rùpūžė', *petyliszka* 'peteliškė'...

žmogaus ir gyvūnų kūno dalys, pvz., *skilwis* 'skiřvis', *szykna* 'řiknà, užpakalis', *karpa* 'kárpa' ...

pastatai, statiniai, pvz., *paszura* 'pašiūrė, pašaro trobesys', *krejga* 'kraigas, stogo viršus' ...

ūkio reikmenys ir namų apyvoka, pvz., *dugnina* 'dugninė, į vežimo dugną įdedama lenta', *marszka* 'márška, antklodė', *wijurek* 'vijuřkas, prietaisas siūlams į kamuo-lij vyti' ...

apdaras, apavas, pvz., *skudry* 'skuduraĩ', *rejkszcz* 'raĩštis, dial. raĩkštis', *klumpia* 'klūmpė' ...

maistas, pvz., *bulwienia* 'bulvičėnė', *polc* 'páltis, lašinių gabalas', *szaltanosi* 'šaltanōsiai, skryliai' ...

kitų reikšmių žodžiai, pvz., *ajcwar* 'aitvaras', *kaukapienis* 'kaũkaspenis, dial. kaũkapienis, velnio pirštas, belemitas', *lojma* 'láimė, lemtis, likimas...', *mirgotia* 'mergáitė' ...

Ypač gausi ekspresyvioji leksika: ja nusakoma žmogaus išvaizda (*drymbal* 'driřbalas, didelis negražus vyras', *klyszun* 'kliřsas, kreivakojis' ...), charakterio ypatybės (*kierępla* 'kerėpla, nerangus žmogus', *niur* 'niūrus, apsiblausęs, nekalbus' ...) ir t. t. Gausiai vartojami ištiktukai, labai primenantys lietuviřkus ir kitur Lenkijoje neužfiksuoti, pvz., *cupśc* (čiūptelėjimas), *dursc* (dūrstelėjimas), *mirkśc* (mirktelėjimas) ... Yra semantikos lituanizmu, tam tikro kalkiavimo, kai iš prigimties lenkiřki žodžiai lietuvių kalbos įtakoje gavo naujas reikšmes, pvz., *sypac* 'berti, barstyti (grūdus, miltus)' gavo ir reikšmę 'lieti (pvz., pieną, vandenį)' dėl lietuvių žodžio *pilti*, turinčio abi reikšmes, įtakos. Dar plg. *czerwiac* 'ilgai ir tingiai miegoti' (lie. *kirmýti*), *zimnina* 'kořeliena' (lie. *řaltiena*) ir kt. Visa tai rodo šiame krašte kadaise buvus labai sudėtingų kalbos kontaktų, intensyvios dvikalbystės periodo.

Turint galvoje visa tai, kas buvo pasakyta, reikia spręsti, kokios baltų kalbos žodžiai užfiksuoti V. Zinovo surastame žodynėlyje.

Iš pateiktos jo analizės matyti, kad čia esama ir vakarų, ir rytų baltams būdingų leksemų bei fonetinių ypatybių. Šio straipsnio autorius nesiryžta besąlygiřkai žodynėlio priskirti nei jotvingių, nei lietuvių kalbai. Tai – anuomet Narevo pakrantėse gyvenusio baltų etnosu kalbos paminklas. Dėl trūktinō užrašymo ir galimų iřkraipymų nelengva nustatyti tos kalbos pobūdį. Galimi šie trys sprendimai:

Žodynėlyje gali būti užfiksuoti senųjų jotvingių (palėkių) kalbos, ilgai išlikusios Belovežo girių glūdumoje, žodžiai, atmieřti gausių lituanizmu. Tuo atveju žodynėli reikėtų laikyti vieninteliu rařytiniu jotvingių kalbos paminklu, jeigu neskaitysime Hieronimo Maletijaus XVI a. užrašytų kelių frazių, priklausiusių visai kitam šio genčių junginio dialektui – suprūsėjusiems sūduviams. Tokiá išvadą daryti verčia palyginti gausi baltiřka žodynėlio leksika, neturinti visai identiřkų atitikmenų kitose baltų kalbose, pvz., *Pjarkuf* 'Perkūnas', *tuolif* 'velnias', *dumo* 'tamsu', *kit* 'kas',

wirof 'ponas' ir kt. Galbūt čia reikėtų priskirti dar *wulf* 'vilkas', *geptif* 'septyni', *aktif* 'aštuoni' ... Dar plg. 1. sg. praes. *af irm* 'aš esu'. Jokioje kitoje baltų kalboje kryžiuočiai nevardinami gudais (*guti*), o rusai – dregovičiais (*drygi*). Į jotvingius mus orientuoja ir gausios bendrybės su prūsais bei latviais (su pastaraisiais tiesioginių kontaktų Narevo paupio gyventojai negalėjo turėti), taip pat vakarų baltams būdinga fonetika, pvz., *š, ž > s, z* (plg. šio krašto lietuviškos kilmės oikonimus *Janiszki, Żodzie*..., lituanizmus *szeszka* 'šeškas', *żlukto* 'žlugtas' ir kt.), baltų **ē > ī* (tokio virtimo lietuvių kalbos palaikuose nėra) ir kt. Pagaliau žodynėlio kalba vadinama *pogańske gwary*, o lietuviai tada juk jau buvo krikščionys.

Tačiau žodynėlis galėtų būti ir lietuvių kalbos, Narevo pakrantėse išaugusios ant labai stipraus jotvingių substrato, paminklas. Tai lyg ir rodytų gausi leksika, sutampanti su lietuviškąja (pvz., *baltaf* 'baltas', *daug* 'daug', *ef* 'jis', *ii* 'i', *fenf* 'senas'...) arba turima lietuvių ir latvių kalbose (*daina* 'dainelė', *deuf* 'dievas', *letf* 'lietus', *man* 'man', *patf* 'pats', *tewf* 'tėvas', *tik* 'tik, tiktai'...). Šiuo atveju specifiniai vakarų baltų elementai žodynėlyje galėtų būti aiškinami kaip jotvingių substrato padaras. Kalbos vadinimas *pogańske gwary* tokiam sprendimui galėtų ir neprieštarauti, nes juk lenkai lietuvių kalbą ir pačioje Lietuvoje bemaž iki pastarųjų laikų vadino *język pogański*, nors lietuviai jau seniai buvo apkrikštyti.

Pagaliau žodynėlyje gali būti užrašyti anuomet Narevo pakrantėse vartotų dviejų baltų kalbų – jotvingių ir lietuvių – žodžiai. Autorius galėjo tų kalbų neskirti, jas painioti. Tai lyg ir rodytų daugiskaitinis kalbos pavadinimas: *pogańske gwary* (ne *gward*).

Šiaip ar taip, žodynėlis yra reikšmingas Narevo (Nauros) pakrantėse anuomet gyvenusio baltų etnoso kalbinis paminklas. Jį reikia visapusiškai ištirti. Šiuo straipsniu tenorėta pateikti kuo daugiau duomenų būsimoms studijoms. Toliau tegu ir kiti suka galvas. Suprantama, tyrinėjimą sunkina netiksli fiksacija ir ypač originalo netekimas, kurį reikia labai apgailestauti. Nepagarba knygai, netolerancija bei žmonių tamsumas padarė mokslui nepataisomą žalą⁹.

A POLISH – YATVINGIAN VOCABULARY?

Summary

The article examines the manuscript of a Polish–Yatvingian vocabulary (?) „Pogańske gwary z Narewu“ found in 1978 by V. Zinov on a homestead in the forest of Belovezh (Byelorussian SSR). The extant copy of the vocabulary (the original has been lost) is published. The author presents in alphabetical order the list of all the Baltic words with reference to their counterparts in

⁹ Straipsnio rankraštį skaitė V. Ambrazas, V. Čekmonas, V. Mažiulis, A. Nepokupnas ir V. Toporovas. Jie pateikė vertingų pastabų (ypač V. Toporovas), kuriomis autorius pasinaudojo. Viems jiems nuoširdžiai dėkoju.

related languages as well as etymological and other observations. The phonetic and morphological structure of the words are analysed, and extralinguistic conditions as well as the complicated linguistic situation which existed in the area of Narev in the 13th–16th century are described. Concerning the Baltic nature of the words presented in the vocabulary, the author puts forward three solutions: 1) the words given in the vocabulary belong to the local Yatvingian dialect which has been subjected to the influence of the Lithuanian language; 2) the given words are Lithuanian; they have grown on the extremely strong Yatvingian substratum; 3) the person who compiled the vocabulary may have been unable to differentiate Yatvingian words from corresponding Lithuanian words and, consequently, may have included words of the two languages which at the time were to a large extent indistinguishable.

MAŽMOŽIS IV

Kitas mūsų dialektologų darbų dažnas nenuoseklumas yra garso ilgumo žymėjimas, kai turima priegaidė. Dalis tyrėjų laikosi nuomonės, kad priegaidės ženklas turi rodyti ir balsio ar sonanto ilgumą. Todėl neretai rašoma *víras* „vyras“, *kúlė* „kūlė“, *šaũkė*, žem. *kaũks* „kaũkas“ ir t. t. Deja, yra nemažai šnektų, kur priegaidės ženklas ilgumo negali rodyti. Kai visi mato parašyta *vírs* „vyras“ Nm, Žvr (trumpas *i*), pietų žemaičių *vírs* „vyras“ (ilgas *i*) ir *vírs* „viřs“ (trumpas *i*), tai nežino, ką ir manyti, kaip įsivaizduoti tarimą. Panašių parašymų galima rasti labai įdomioje ir reikalingoje knygoje „Pietų žemaičių tekstai“ I (1984): *vírs* „vyras“ – p. 37, 85, *vienuolíns* „vienuolynas“ – p. 38, kur *i=y*, ir *bíldesis* – p. 38, kur *i=i*. Dėl tokios transkripcijos beveik negalima sužinoti, kaip tariami tvirtapradžiai mišrieji dvigarsiai su pirmaisiais sandais *i*, *u* Zieteloje, nes straipsniuose rašoma *víras* ir *žírgas* (tik Atlasas ir A. Vidugirio disertacija rodo tikrenybę).

Ir dvibalsių tvirtagalė priegaidė ne visada parodo ilgumą. Pavyzdžiui, Šakynos, Žagārės, Skáistgirio ir kitų šnektų *vāiks*, *pēilis*, *šīlc* tariami ne su ilguoju pirmuoju dvibalsių ir dvigarsių sandu (ir žemaičiuose ne visur tokiu atveju pailginama). Kai dialektologai matome tik vieną savo straipsnį, vieną šnektą, dabartinės transkripcijos modifikacijos lyg ir tinka, bet visos Lietuvos šnektų atveju tai nėra preciziška, nes iš tariamai autentiškos ir mokslinės transkripcijos negalima žinoti tikro tarimo. Ir padėtis negerės, nes Kraštotyros draugijos išleista „Kalbos faktų rinkimo programa“ teikia laisvę kiekvienam užrašinėtoji vartoti savaip pritaikytą fonetinę transkripciją.

V. Vitkauskas